

COMISIA MONUMENTELOR ISTORICE — SECȚIA PENTRU BANAT — ȘI OCROTIREA PATRIMONIULUI CULTURAL NAȚIONAL

Ioan Oprea

Două fenomene, esențiale pentru aprecierea avuției culturale, a valorii și bogăției sale sau a modului în care aceasta a rezistat timpului și oamenilor, se pot urmări în decursul vremii și în Banat: unul, posibil de urmărit începând mai ales din a doua jumătate a secolului trecut, referindu-se la dezvoltarea tot mai vizibilă a unei conștiințe asupra importanței și necesității păstrării bunurilor culturale și al doilea, al dezinteresului afirmat față de, abil sau mascat alteori, sau chiar a deciziei pline de consecințe negative care au produs dispariția unor martori de cultură și civilizație. Astfel, oricât de mult ar fi acuzat factorul timp sau intemperii naturale, rămâne valabil adevărul că cel dintâi dușman al ocrotirii bunurilor culturale se dovedește a fi omul. La prima vedere afirmația de mai sus ar părea pesimistă. Ne propunem în cele de mai jos o succintă analiză de fapte desprinse din lupta îndârjită, cu multe rezultate, a unora ce ne-au premers și ne-au lăsat prin strădania lor importante bunuri culturale, mobile sau monumente.

În Banat, după 1856, două sînt organele care, la dimensiuni firește reduse, conforme cu posibilitățile epocii, vor dirija politica de ocrotire a patrimoniului cultural național: fosta Comisiune imperială pentru conservarea monumentelor istorice, care va întreprinde unele măsuri pentru cunoașterea, cercetarea și conservarea unor categorii de bunuri culturale și Societatea de istorie și arheologie a județului Timiș, care, din 1872, va lua inițiativa realizării unor acțiuni de ocrotire.

În acest climat, general într-un fel în Europa ultimelor decenii ale secolului trecut, favorabil creerii de instituții specializate în apărarea bunurilor culturale — muzee, colecții sau organisme pentru conservarea și restaurarea monumentelor istorice, unele rezultate notabile vor spori bunul renume al Banatului. Dar forme instituționalizate, cu posibilități de lucru și un minim de personal calificat, vom întâlni abia după desăvîrșirea unității naționale la 1 Decembrie 1918. Astfel, prin organisme nou create, care au adus un aport important la păstrarea avuției culturale bănațene, inclusiv a monumentelor de arhitectură populară, Secția pentru Banat a Comisiei Monumentelor Istorice, înființată în anul 1921, ocupă locul central. În jurul acesteia și-au concentrat forțele personalități marcante, militanți activi în sporirea și ocrotirea valorilor spirituale din

* Comunicare susținută la Sesiunea anuală a Muzeului Banatului, mai 1980. Materialele selecționate provin din Arhiva Comisiei Monumentelor Istorice — Banat, Arhiva Societății de istorie și arheologie din Timișoara (Muzeul Banatului), din Arhiva C.M.I. — Transilvania (Muzeul de istorie al Transilvaniei — Cluj-Napoca). Autorul aduce mulțumiri tuturor celor care i-au facilitat consultarea documentelor.

această parte a țării. Printre ei se află : George Popovici, Gh. Postelnicu, Ioan Boroș, Vasile Lăzărescu, Valeriu Braniște, Ioachim Miloia, Aurel Ciupe, Iuliu Vuia, G. Drăghicescu, Victor Vlad, Adam Cucu, Aurel Diaconovici, Atanasie Popa. Pînă în toamna anului 1929 Comisia a funcționat la Lugoj, avîndu-i ca președinți pe G. Popovici și I. Boroș. Încă în anul precedent s-a cerut Ministerului Artelor a fi de acord cu mutarea Comisiei la Timișoara, decizie luată de Comisia Centrală la 19.IV.1929, prin Nicolae Iorga și avînd nu numai motivații organizatorice ci și scopul de a unifica energiile și posibilitățile materiale în centrul Banatului și de a acorda o poziție centrală, prioritară în zonă. Un ultim președinte va avea Secția prin dr. Vasile Lăzărescu, episcopul Caransebeșului, numit în această funcție în anul 1937.

Întreaga activitate întreprinsă de Secția bănățeană între 1921—1948 se concentrează pe cîteva importante domenii : *sporirea numărului de monumente istorice* înscrise în rîndul celor protejate de lege, luarea de măsuri concrete pentru *conservarea și restaurarea unor obiective și în primul rînd a bisericilor de lemn, întărirea controlului autorizat asupra cercetărilor arheologice și creșterea patrimoniului muzeal*. În aceste direcții — și acest lucru este specific Banatului — Secția a lucrat în cea mai strînsă colaborare cu Societatea de istorie și arheologie din Timișoara și cu Muzeul Bănățean. Astfel, în urma unor demersuri repetate, în rîndul monumentelor istorice sînt încadrate : stațiunile arheologice Periam-Pecica, Partoș¹, bisericile de lemn din Butin, Duboz, Surducul Mare, Bucovăț, Ofsenița, moscheea din Ineu², mănăstirea Săraca³. În unele cazuri operațiunile respective s-au dovedit deosebit de anevoioase, avînd a înfrunta opoziția proprietarilor⁴ sau o complicată procedură de declarare a obiectivelor drept monumente istorice. Chiar un monument ce se caracterizează prin importanța istorică deosebită și înalte trăsături stilistice ca Mănăstirea Partoș nu era inclus nici în anul 1939 în rîndul monumentelor determinîndu-l pe I. Miloia să intervină din nou pentru a justifica propunerea⁵. Pe planul lucrărilor de conservare-restaurare activitatea de istoric a lui Miloia va da, mai ales după 1930, un nou curs lucrurilor, relevîndu-se acum importante monumente cu semnificații deosebite pentru Banat : Căvăran, Lugoj, Lipova. Comisia se baza pe fonduri financiare extrem de reduse, uneori chiar neacordate cu anii (în anul 1930 s-a acordat suma de 150 000 lei⁶, în 1931 suma de 40 000 lei⁷, în 1932 suma de 35 000 lei⁸ ; nu s-a acordat nici un leu în anii 1931—1937), pe fonduri și subsidii locale. Această stare de lucruri duce deseori la scrisori oficiale pline de amărăciune în care se arăta că nu trebuie să privim impasibili

¹ Cerere a Societății de istorie și arheologie (Muzeul Banatului), nr. 48/18.X. 1923 ; *Ibidem*, nr. 42/17.XII.1925.

² Rapoarte C.M.I./Banat către C.M.I., nr. 31/22.XII.1930 ; 30/22.XII.1930 ; 29/22.XII.1930 ; 28/22.XII.1930 ; 38/27.I.1931 ; 37/27.I.1931.

³ Adresa C.M.I./Banat, 39 bis/13.II.1931.

⁴ Astfel mănăstirea Săraca abea în anul 1935 a fost cumpărată, după 5 ani de tratative cu proprietarul, contra sumei de 160 000 lei ; vezi adresa C.M.I./Banat nr. 3/19.III.1935.

⁵ Adresa C.M.I./Banat nr. 3/1939, 23.II, către C.M.I.

⁶ Fonduri folosite însă și la lucrările de inventariere și cercetare (adresa C.M.I./Banat către C.M.I., nr. 24/3.V.1930).

⁷ Decont pe anul 1931 (adresa către C.M.I., nr. 52/30.VI.1932).

⁸ Sumă cu care au fost realizate 49 relevee și unele mici reparații (adresa Secției către Ministerul Instrucțiunii Publice, nr. 65/18.XI.1932).

cum se dărimă rînd pe rînd puținele monumente ce le mai avem⁹. I se scria președintelui Comisiei Centrale, deplîngîndu-se imposibilitatea de intervenție în unele cazuri : „Normal ar fi ca alocația bugetară anuală pe seama secției noastre să nu fie în funcție de cereri și intervenții, ci să ne învrednicim de grija sensibilă a onoratei conduceri centrale, căci nu putem crede ca din bugetul Comisiunii să nu se poată alocă anual 40—50 de mii de lei pentru lucrările cele mai grabnice din ținutul nostru. Tratatul mașter de care ne-a învrednicit este nedrept, mai cu seamă fiind vorba de un ținut cu tradiții de artă serioasă și care cunoscută, ar putea contribui simțitor la rotunjirea profilului cultural al Țării noastre¹⁰.

În anul 1930 se efectuează unele lucrări la mănăstirea Săraca¹¹, iar în anul 1931 se discută de Comisie, la fața locului, proiectul de restaurare a bisericii ortodoxe de la Lugoj¹². În acest din urmă caz, avînd restaurarea turlei și acoperișului monumentului, Nicolae Iorga scria : „Adaug personal că ar fi păcat să se strice actuala înfățișare atît de simpatice și nu văd de ce nu s-ar mărgini lucrul la o simplă consolidare¹³. Lucrări de acest gen se cer în 1933 la Cebza și Surducul Mare¹⁴ iar în anul următor se intervine pentru biserica de la Ofșenița, pictată și „cu cea mai frumoasă ușa sculptată din secolul al XVIII-lea¹⁵. Tot atunci se restaurează și acoperișul bisericii din Surducul Mare, folosindu-se fonduri județene¹⁶. În vara aceluiași an Comisia insistă pentru începerea lucrărilor proiectate de inginerul V. Vlad la biserica din Lugoj¹⁷.

Alarma conștiințelor bănățene, ce înregistrau cu durere fiecare pierdere sau afectare a zestrei monumentale, capătă vigoare cînd, spre exemplu, în 1934 se cerea prefectului să ia măsuri urgente pentru a salva monumentele cu picturi de la Căpăt și Hodoș, unde lipsa banilor a „prejudiciat în mod tragic asupra stării bisericii¹⁸. Monumentele de la Căpăt și Cebza, relevă Comisia, ar fi putut fi salvate cu un minimum de 30 000 lei¹⁹.

Chiar și din aceste fonduri reduse se mai acordau în unele cazuri limită ajutoare : între 1934—1938 la Tes, unde monumentul este consolidat și i se așează o bază solidă de lemn (cu numai 3 000 lei)²⁰ ; la Duboz se dau lemnele necesare „proptirii“ bisericii²¹. În anul 1936 Comisia cerea lui Ion Băleanu, pictor din Caransebeș, să salveze și să restaureze pictura veche de la Obreja, recomandîndu-i-se și modul de lucru²². Tot acum se critică lucrarea făcută de pictorul Nicolae Popovici la Cacova, unde „mo-

⁹ Adresă către C.M.I., nr. 19/10.VII.1936 cerînd ajutor pentru restaurarea bisericii din Butin.

¹⁰ Adresa C.M.I./Banat, nr. 40/26.V.1934.

¹¹ Adresa C.M.I./Banat, către presbiterul din Semlacul Mic nr. 34/29.XII.1930.

¹² Adresă către I. Boroș, nr. 45/19.V.1931.

¹³ Adresă C.M.I., nr. 593/19.VII.1933.

¹⁴ Adresă către C.M.I., nr. 62/10.VI.1932.

¹⁵ Adresa C.M.I./Banat către Prefectura județului Timiș-Torontal, nr. 3/21. II.1933.

¹⁶ Adresa C.M.I./Banat către primarul Oraviței, nr. 2/15.II.1935.

¹⁷ Adresa C.M.I./Banat către Consiliul parohial ortodox Lugoj, nr. 36/31. VII.1933.

¹⁸ Scrisoare C.M.I./Banat către prefect, nr. 38/13.III.1934.

¹⁹ Adresă către prefect, nr. 43/15.X.1934.

²⁰ Adresă către primarul comunei Teș, nr. 44/7.XI.1934.

²¹ Adresă către primarul comunei Duboz, nr. 46/23.XI.1934.

²² Notă C.M.I./Banat către pictor, nr. 23/23.XI.1936, Monumentul este pictat de Nicolae Seiman din Bocșa Montană și Trifu Achimescu din Caransebeș în anul 1837.

numentul merita mai multă atențiune²³ și se taxează formele alese de acesta ca „naive“. În același an Secția cere la București să i se acorde sprijin pentru restaurarea bisericii de lemn de la Crivina de Sus, considerată atunci cea mai veche din Banat (1678, adusă de la Ilia în secolul XVIII) și totodată unica în stil „gotic“²⁴ sesizând organele centrale de soarta obiectivului, tot de lemn, de la Butin, unde „... acoperișul, cornii și grinzile fiind vechi și putrede, au început să se ruineze și în toamna anului trecut s-au prăbușit cu totul. În prezent biserica întreagă este o ruină...“²⁵.

O serie de alte monumente din localități modeste ca posibilități materiale solicită acum sprijin : biserica din Jupinești²⁶, cea de la Povergina (unde lucrările vor începe în anul 1939)²⁷, la Lăpușnic²⁸, la Slatina²⁹.

Deși după 1938, când ministerul acordă o subvenție de 50 000 lei situația se mai ameliorează, lucrările de conservare-restaurare sînt totuși puține. Din acest motiv și altele, Secția notifică episcopului următoarele: „pentru conservarea patrimoniului nostru istorico-artistic este necesar ca în primul rînd preoțimea de la sate să fie pătrunsă de rolul Comisiunii monumentelor istorice, dat fiind că majoritatea acestor monumente o constituie vechile biserici de lemn sau de piatră de pe teritoriul parohiilor rurale. De aceea avem onoarea a vă ruga să binevoiți a pune în vedere organelor în subordine ca în viitor să nu se mai facă nici o reparație sau transformare la lucrările mai vechi de 90 ani fără știrea și aprobarea C.M.I. Secția Banat. Aceasta îndeosebi pentru faptul că în timpul din urmă au fost denaturate prin așa-zise renovări cîteva interesante biserici, puse sub ocrotirea legii conservării monumentelor istorice, altele, iarăși, au fost dărmate pentru a se construi biserici noi, fără știrea și aprobarea noastră“³⁰.

Exemplele furnizate de restaurarea frescei mănăstirii Sf. Gheorghe de la Timișoara, unde „vechea pictură a dispărut complet“ fiind amenințat și iconostasul, pictat pe la 1790 și unde s-au oprit lucrările pînă în anul următor³¹ pentru că nu se găsisse un pictor bun și „pricepător în materie de restaurare“³². Interdicția de a se tencui exteriorul la biserica din Crivina, monument „care trebuie să rămînă măcar în exterior în forma originală, deci cu birmele aparente“³³, apoi asigurarea avizului de specialitate, printr-un arhitect, în cazul cererii de demolare de la Tovăldia“³⁴ dovedesc competența și insistența Comisiei.

O remarcabilă grijă va manifesta Comisia față de ocrotirea și punerea în valoare a monumentelor Timișoarei. Ni se pare semnificativ a aminti hotărîrea luată la 29 iunie 1936, la cererea expresă a profesorului Leonida,

²³ Adresă C.M.I./Banat către Consiliul Eparhial Caransebeș, nr. 18/1.VII.1936.

²⁴ În Adresa C.M.I./Banat, nr. 13/18.III.1936 se dau ca dimensiuni ale edificiului : L=14 m ; l=5,75 m ; înălțimea la boltă=4 m ; înălțimea la turn=8 m.

²⁵ Adresa C.M.I./Banat, nr. 36/15.V.1937.

²⁶ Adresa C.M.I./Banat, nr. 28/15.XII.1938 către Episcopul Caransebeșului.

²⁷ Adresa C.M.I./Banat, nr. 11/30.V.1939.

²⁸ Adresa C.M.I./Banat, nr. 10/26.VI.1939 (I. Miloia ridică unele obiecte pentru muzeu).

²⁹ În cazul respectiv Comisia nu poate asigura fonduri (Adresa nr. 5/23.II.1939).

³⁰ Adresa C.M.I./Banat, nr. 3/8.I.1938.

³¹ Adresa către protopopul bisericii ortodoxe sirbe Timișoara, nr. 45/9.XI.1934.

³² Idem, nr. 7/6.IX.1935.

³³ Adresă către parohie, nr. 20/2.IX.1938.

³⁴ Adresă către C.M.I., nr. 7/11.V.1939.

pentru obligația Primăriei de a conserva vestigiile cetății „și așa foarte săracă în monumente de valoare, nu se pot dărîma ultimele vestigii ale unei epoci istorice care a pus stavilă cuceririlor semilunei prin victoria latinului Eugen de Savoia. Dacă stăpînirea trecută nu a avut înțelegerea să fi salvat măcar una din cele trei porți ale cetății, ci s-a comportat ca un adevărat burghez nepăsător față de comorile trecutului, nu ne este permis nouă celor de astăzi să nimicim ceea ce pe lingă incontestabila valoare istorică ar putea să fie și un punct de atracție în acest oraș, atît de lipsit de monumente“³⁵.

Un rol important se acordă cercetării arheologice, domeniu în care Comisia va beneficia de sprijinul direct al profesorului Constantin Daicoviciu, numit membru corespondent încă în anul 1929, iar în anul 1942 delegat al Comisiei Centrale pentru Transilvania și Banat. În 1923, cu sprijinul direct al savantului Vasile Pârvan, Secția primește un fond important — 50 000 lei — pentru lucrări de cercetare și ocrotire³⁶. Ulterior ea sprijină și participă la săpăturile efectuate de Marton Roska la Periamoș-Pecica³⁷ și apoi la Tibiscum. Dar mai ales odată cu detașarea lui Marius Moga, în 1941, din însărcinarea lui C. Daicoviciu, la Muzeul Banatului³⁸, cercetarea arheologică va deveni o componentă definitivată a ocrotirii patrimoniului cultural din Banat. Odată cu numirea acestei personalități la Timișoara, Secția pentru Transilvania va acorda un ajutor sporit atît material cît și prin sfat și sprijin direct. Astfel, în 1943, se acordă 30 000 lei pentru săpături arheologice ; se acordă, apoi, autorizații de săpături pentru Parța și Sintandrei, apoi pentru Jadani³⁹. Sub îndrumarea lui Constantin Daicoviciu în anii următori sînt atacate noi șantiere arheologice. Prezența la Timișoara a lui Marius Moga, prin detașare pe 4 ani de la Institutul de studii clasice din Cluj, a servit în cel mai înalt grad scopurile ocrotirii patrimoniului, salvarea unor importante dovezi arheologice și organizarea secției de arheologie a muzeului timișorean. Situația sa se definitivează, în anul 1945, cînd la 15 martie, este numit șef al secției de istorie, numire pe care C. Daicoviciu o considera „o justă și binemeritată răsplată a activității Dv. în domeniul cercetărilor arheologice“⁴⁰. În această vreme Comisia intervine adeseori pentru depunerea descoperirilor întîmplătoare la Muzeul Banatului : în 1935 cere acest lucru pentru cele 100 monede descoperite la Bulgăruș⁴¹, în anul următor pentru tezaurul monetar roman găsit la Secusigiu (locul numit „Gropile de la morminții Borconilor“) ⁴². Prin demersurile lui I. Miloia și apoi ale lui M. Moga sînt cultivate relații propice cunoașterii descoperirilor fortuite prin intermediul preoților și intelectualilor satelor. Bune relații se încearcă a se întreține cu autoritățile locale : lor li se datorează bună parte din obiectele care au intrat în patrimoniul muzeelor bănățene. Într-o scrisoare de a lui I. Miloia se recunoaște de Comisie acest lucru atunci cînd se mulțumește pretorului județului Caraș pentru interesul dovedit în cazul săpăturilor de la „Valea Boiștea“

³⁵ *Arhiva Societății de istorie și arheologie*, 29.VI.1936.

³⁶ *Scrisoarea C.M.I./Banat*, nr. 31/6.VIII.1923.

³⁷ Societatea de istorie și arheologie informează C.M.I./Banat că săpăturile au costat 24 865,33 lei (*Adresa*, nr. 46/18.X.1923).

³⁸ *Vezi, Deciziunea Primăriei Timișoara*, în *Arhiva C.M.I., Fisc.*, nr.94/1941.

³⁹ *Arhiva C.M.I./Transilvania, adresele* nr. 35/30.VII.1943, nr. 144/1943.

⁴⁰ *Arhiva C.M.I./Transilvania, Fisc.*, *adresa* 48/19.VI.1945.

⁴¹ *Scrisoare către notarul N. Bărbulescu*, nr. 8 a/1.XI.1935.

⁴² *Scrisoare către comandantul inspector al Legiunii de jandarmi Timiș*, nr. 15/20.V.1936.

din Cărbunari rugându-l „a lua cele mai severe măsuri în contra aceloră cari în neștiința lor și căutînd după comori, ar putea strica rămășițele istorice interesante“⁴³.

Ca obiectiv foarte important aflat în județ, așezarea de la Tibiscum, a comportat nenumărate demersuri spre a fi conservată și protejată. În anul 1926, cînd încep săpăturile, se caută o rezolvare a ocrotirii vestigiilor deoarece „acestea au rămas pradă țăranilor cari își procură materiale de construcție din zidurile romane ale municipiului Tibiscum fără ca să putem interveni...“⁴⁴. Datorită acestor strădanii, în 1937 sînt expropriate în favoarea Secției bănățene 11 jugăre de pămînt în perimetrul castrului, realizare remarcabilă pentru epoca respectivă, cu un singur precedent — cel de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa.

Considerînd inițiativele și realizările Secției pentru Banat a Comisiei Monumentelor Istorice ca semnificative, apreciînd activitatea acesteia ca remarcabilă (într-o etapă în care nu totdeauna baza materială și sprijinul autorităților erau dintre cele mai bune) pentru păstrarea și valorificarea valorilor culturale, credem că exemplele de mai sus, cu inerente lacune evidente, se pot înscrie într-o pagină de reală istorie a ocrotirii patrimoniului cultural din această parte a țării noastre.

Pentru informațiile cu totul deosebite pe care le aduce, redăm în cele ce urmează conținutul integral al unei scrisori adresată de Marius Moga lui Constantin Daicoviciu, scrisoare ce poartă data de 17 mai 1944 : „Domnule Președinte, Institutul Social Banat Crișana, cu sediul în Timișoara, fiind sesizat de preotul Miciora parohul comunei Berini, jud. Timiș-Torontal, de starea rea a bisericii de lemn din această comună, și care, după preotul paroh, ar trebui să fie declarată de monument istoric, am fost invitat să cercetez starea bisericii și vechimea ei la fața locului. Pentru această cercetare, obținînd și consimțămîntul verbal al D-niei Voastre, m-am deplasat în ziua de 10 mai a.c. în comuna Berini.

Biserica aparține tipului scund și lungureț caracteristic pentru bisericile de lemn din Banat clădite la începutul sec. XIX-lea. Original ea a fost construită în întregime din lemn și acoperită cu șindrilă. Din vechea construcție, din cauza a două renovări, nu se mai păstrează decît acoperișul bisericii. Renovările, făcute fără a se ținea seamă de păstrarea originalității bisericii, datează : prima de la 1860—90 cînd au fost pictate și icoanele de pe iconostas și de pe tavan de zugravul F. Rigler din Timișoara, a doua renovare făcută în 1925, a avut rostul de a înlocui umerii și furcile bisericii. După înlocuirea acestora pereții au fost în întregime tencuiți pe ambele fețe. Tot atuncea au fost înlocuite vechile uși și ferestre. Prin această ultimă renovare, biserica și-a pierdut vechile caractere, așa că din punct de vedere istoric-arhitectonic ea numai prezintă nici o valoare pentru Comisiunea Monumentelor Istorice.

Acoperișul este în foarte multe locuri deteriorat. Repararea acestuia se va face dintr-un ajutor pe care Institutul Social Banat Crișana crede că-l va putea exopera de la Prefectura jud. Timiș-Torontal. Comuna Berini plănuiește edificarea unei biserici noi în vecinătatea celei vechi. Pentru acest scop o bună parte din materialul de construcție este adunat.

Într-un raport înaintat Institutului Social Banat Crișana am arătat starea în care se găsește biserica cum și motivele acesteia. Asupra decla-

⁴³ *Idem*, nr. 13/7.V.1938.

⁴⁴ *Adresă către președintele C.M.I.*, nr. 5/17.II.1938.

Fig. 1. BERINI, vedere din S—E (nov. 1979).

Fig. 2. BERINI, vedere din S—V (nov. 1979).

rării ei ca monument istoric am făcut cunoscut că se va hotări de Comisiunea Monumentelor Istorice.

Primiți Domnule Președinte asigurarea deosebitului meu respect și devotament. Timișoara, la 17 mai 1944. Marius Moga“.

Din fericire, ulterior au fost luate măsuri pentru restaurarea acestei biserici de lemn care azi este unul din monumentele de arhitectură populară cele mai apreciate ale județului Timiș.